

Antik Atina Demokrasisinde Siyasal Eşitlik*

Omca ÖZDEMİR¹

¹ Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, omca-ozdemir@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0168-768X.

Öz: Etimolojik kökeni itibarıyla halkın iktidarı anlamına gelen demokrasi genel olarak, yurttaşların ortak yaşamlarını kolektif olarak düzenlemelerini içermektedir. Demokrasinin bir unsuru olan siyasal eşitlik ise genel anlamıyla, yurttaşların siyasal kararların alımı sürecinde eşit konumda bulunmalarını ifade etmektedir. Bir kavram olarak genel bir somutluk içinde tanımlamak mümkünse de siyasal eşitliğin anlamı ve gerekleri üzerinde mutabakat bulunduğu söylemek mümkün değildir. Literatür bakımından geçerli olan bu durum, demokrasi tecrübeleri hakkında da belirleyicidir. Zira demokrasi ve diğer siyasal kavramlar gibi siyasal eşitlik de içinde gerçekleştiği toplumun siyasal yapısı ve paradigması ile siyasal mücadele pratikleri bağlamında şekillenmiştir. Nitekim demokrasinin ilk örneğinin tecrübe edildiği Antik Atina demokrasisi de özgün bir siyasal eşitlik anlayışına ve siyasal eşitliğe dayandırılan incelikli bir örgütlenmeye sahip bulunmaktaydı. Atina demokratik örgütlenmesi yurttaşlara çeşitli aktif siyasal katılım olanakları sunan detaylı bir örgütlenme ve toplumsal yaşam tasarımı ortaya koyarken siyasetin uzmanlık bilgisine dayalı bir pratiğin çok ötesinde yüz yüze ve müzakereye dayalı siyasal pratik içinde oluşturulacak bir ortak iyiye yönelme anlayışını temsil etmekteydi. Bu bakımdan Atina demokrasisi bir yandan yurttaşların kendi koşul, ihtiyaç ve taleplerinden soyutlaştırılmış bir ortak iyiye tabi kılındıkları bir siyasal kavrayış ve rejimden farklıydı. Ancak diğer yandan da özel olanın kamusal alanı istila ettiği, tekil iyilerin diğerleriyle karşılaşarak tartılmadan, törpülenmeden ve dönüşmeden matematiksel olarak ortak kararlara tercüme edildiği, yurttaşların özel yaşamlarındaki serbestliklerini yaşamlarının toplumsal boyutu ve makro düzeydeki siyasal kararlar bakımından derin bir iktidarsızlık duygusu içerisinde tecrübe ettikleri bir demokrasi yaklaşımından ayrılmaktaydı. Bu kapsamda çalışmamızda Antik Atina polisinde siyasal eşitlik anlayışı ve siyasal eşitliğe dayalı örgütlenme birbiriyle bağlantılı olarak açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Eşitlik, Demokrasi, Atina Polisi

Jel Kodları: K19, K30, K39

Atf: Özdemir, O. (2024). Antik Atina Demokrasisinde Siyasal Eşitlik, *Politik Ekonomik Kuram*, 8(3), 601-619.
<https://doi.org/10.30586/pek.1522701>

Geliş Tarihi: 26.07.2024
Kabul Tarihi: 12.08.2024

Telif Hakkı: © 2024. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Political Equality in Ancient Athenian Democracy

Abstract: Political equality as a component of democracy, denotes the equal position of citizens within their collective regulation of their common life. Even though it is possible to provide a practical definition of political equality, it is not possible to speak of a consensus on its meaning and requisites. After all political equality, like other political concepts, has been shaped within the political structure and paradigm as well as the praxis of political struggle of the society, in which it has emerged. Indeed, the Ancient Athenian democracy, too, possessed a peculiar understanding of political equality and a political organization based on political equality. While putting forward a nuanced organization and a social life that offers its citizens a variety of opportunities for active political participation, the Athenian democracy represented an endeavor towards a common good that is beyond a notion of division of labor based on specialization, which is based on a face-to-face and deliberative political praxis. In that respect, the Athenian democracy diverged from a political outlook and regime in which citizens are subjected to a common good that is devoid of their own conditions of living, needs, and demands; and in which a conception of democracy, where the private invades the public sphere, where individual goods are mathematically translated into political decisions without being weighed, refined and transformed by

* Bu çalışma, yazarın "Demokrasi ve hukuk devleti ilişkisinin liberal kavranışı -Siyasete karşı hukuk" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

encountering others, where citizens experience their freedom in their private lives with a deep sense of powerlessness in terms of the social dimension of their lives and macro-level political decisions.

Keywords: Political Equality, Democracy, Athenian Polis

Jel Codes: K19, K30, K39

1. Giriş

Etimolojik kökeni itibarıyla halkın iktidarı anlamına gelen demokrasi en genel anlamıyla, yurttaşların ortak yaşamlarını kolektif olarak düzenlemelerini içermektedir. Bu kapsamda yurttaşların siyasal kararların alımı sürecinde eşit statülerine işaret eden siyasal eşitlik, demokrasi kavram ve pratiğinin temelini oluşturmakta ve dolayısıyla demokrasi çalışmalarının önemli boyutlarından birini teşkil etmektedir. Bu çalışmalar bağlamında siyasal eşitliğin ideal olarak tanımlanması ve gereklerinin ortaya konulması önemlidir. Fakat demokrasi ve diğer siyasal kavramlar gibi siyasal eşitlik de içinde gerçekleştiği toplumun siyasal yapısı ve paradigması ile siyasal mücadele pratikleri bağlamında şekillenmiştir. Bu bakımdan siyasal eşitlik tecrübelerinin ortaya konulması; siyasal eşitliğin bir ideal olarak gereklerinin belirlenmesi ve talep edilmesine kavramın nispeten somutlaştırılması suretiyle temel sağlayacağından ve farklı uygulamaların bu bağlamda kıyaslanmasında ölçüt teşkil edeceğinden önem taşımaktadır. Bu kapsamda çalışmamızda demokrasinin ilk örneğinin tecrübe edildiği, siyasal örgütlenmenin incelikli biçimde siyasal eşitlik temelinde tasarlandığı ve yurttaşlara çok çeşitli aktif siyasal katılım olanaklarının sunulduğu Atina polisinde siyasal eşitlik anlayışı ve siyasal eşitliğe dayalı örgütlenme bağlantılı olarak açıklanmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla çalışmada, Antik Atina demokrasisinde siyasal eşitliğin modern değer, düşünce ve kurumlar esas alınarak değerlendirilmesi amaçlanmamakta, sistemin bütünlüğü ve tarihsel koşulları içinde siyasal eşitliğin kuruluşunun ortaya konulması öngörülmektedir. Diğer yandan makale, konusu itibarıyla Atina polisinin bütün siyasal tarihini kapsamına almamakta; demokrasinin tecrübe edildiği M.Ö. 508 ve M.Ö. 322 arasındaki tarihsel kesitte polis siyasetine odaklanmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümü, bir kavram olarak siyasal eşitliğin Atina demokrasisi bağlamında tartışılmasını mümkün kılacak ölçüde somutlaştırılmasına ayrılmıştır. Bu kapsamda öncelikle demokrasinin unsuru olarak siyasal eşitlik, demokrasi ile bağlantılı biçimde ortaya konulmaya çalışılmış; ardından kapsamının sınırları siyasal eşitlik hakkındaki literatür aracılığıyla tartışılmıştır. İkinci ve son bölüm ise Antik Atina demokrasisinde siyasal eşitliğe yönelik kavrayış ile siyasal eşitliğe dayalı siyasal örgütlenmenin karşılıklı olarak ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Atina'da siyasal eşitliğin siyasal örgütlenmeye yansımaları temel bir dışlamayı içerdiğinden, siyasal eşitliğin hakim olduğu eşit yurttaşlık alanı ile nüfusun önemli bir kısmını içeren yurttaşlığın dışarısı bölümünde ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Yurttaşların siyasal eşitler olarak hareket ettikleri alan kapsamında siyasal eşitlik öncelikle Atina siyasal topluluğunun genel görünümü ve genel demokrasi algısı içerisindeki yeri çerçevesinde değerlendirilmiş, ardından siyasal eşitliğe dayalı örgütlenme yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonrasında ise Atina demokrasisinde siyaset kurumları ve karar alım anı içinde tüketilmediğinden *agorada* gerçekleşen siyasetin özelliklerine işaret edilmiş, siyasal eşitler arasındaki iktisadi eşitsizlik sorununa değinilerek bölüm sonlandırılmıştır.

2. Siyasal Eşitlik

2.1. Siyasal Eşitlik ve Demokrasi

Halk (*demos*) ve iktidar (*kratos*) sözcüklerinin bileşiminden meydana gelen *demokratia* iktidarın halka ait olması anlamına gelmektedir. Fakat demokrasinin etimolojik kökenine bu başvuru kelimenin sözcüğü sözcüğüne çevirisi dışında, kavrama ilişkin pek

az açıklama getirmektedir (Sartori, 2014, s. 23). Demokrasinin temel siyasal iddiasını halkın kendini yönetmesi, yani herhangi bir parçasından ziyade bütünü siyasal olarak egemen olması oluştursa da Brown'un işaret ettiği üzere demokrasi kavramı halkın yönetiminin sağlanmasının koşulları olan güçler, yapılar ve kurumlar hakkında detaylı belirlemelerden yoksundur (Brown, 2010, ss. 52-53). Bu sınırlılığın temel nedenlerinden biri, demokrasinin içerdiği güçlerin ve örgütlenmesinin siyasal mücadelelerle tarihsel olarak şekillenmiş olmasıdır. Nitekim demokrasinin uzun tarihi, kavramın farklı tarihsel ortamlar ve ideallerle ilişkili olarak farklı anlamlar kazandığını göstermektedir (Sartori, 2014, s.340). Öyle ki, modern bir yurttaşın demokrasiden anladığı ile Antik Atina demokrasisinde yaşayan bir yurttaşın anladığı arasında radikal bir farklılık bulunmaktadır (Dahl, 1993, s. 2). Bu kapsamda siyasal alandan dışlanan kesimlerin "demokrasinin temel öncüllerinin genişlemesini ve yeniden ifadelendirilmesini dayattığı ölçüde" etkili olan talepleri (Butler, 2009, s.19) ile demokrasi pratiğinin eklenildiği veya içerisinde vücut bulduğu hakim siyasal paradigmanın (Antik ve modern demokrasilerin dayandıkları paradigmalardan genel bir karşılaştırması için bkz. Çınar, 2017, ss. 209-210, 212-219) demokrasi pratiklerini ve özel olarak bu pratiklerin siyasal eşitlik yaklaşımları ve yapılanmalarını şekillendirdiğini tespit etmek mümkündür. Modern demokrasi pratiğini biçimlendiren liberal siyasi paradigma ile burjuva devrimlerine giden hareketler (bu hareketleri ortaya çıkaran ihtiyaçlar ve talepler ile bu çerçevede şekillenen süreç hakkında bkz. Yalçınkaya, 2011, s. 246-247; Habermas, 2015, s. 98; Huberman, 1995, ss. 164-174; Moore, 2011, ss. 29-201; Göze, 2011, ss. 457-479, 499-521, 572-612; Bobbio, 1990, s. 47), 19. yüzyılda mülkiyete dayalı oy hakkı sınırlamalarına başkaldıran işçi sınıfı hareketleri (mülkiyete dayalı oy hakkı kısıtlamaları, bu kısıtlamalar karşısında ortaya çıkan hareketler ve hareketlerin kazanımları hakkında bkz. Hobsbawm, 2017, ss. 22, 26, 28, 34, 35, 37, 114-115, 118-119, 126, 128; Bobbio, 1990, s. 38; Polanyi, 2014, ss. 303-305; Huberman, 1995, ss. 213-214), kadın olmanın başkaları tarafından yönetilmek anlamına gelmediğini savunarak oy hakkı talep eden kadın hareketleri (kadınların oy hakkını kazanmaya yönelik mücadeleleri ve öncesindeki durum hakkında bkz. Hobsbawm, 2013, ss. 99-100; Philips, 1995, ss. 82-83, 219, 233; Paxton & Hughes, 2014, ss. 31-99; Kahan, 2003, ss. 21-149; DuBois, 1998, ss. 68-113; Dahl, 2006, ss. 18-19) ve Afrika kökenli Amerikalıların oy hakkı mücadeleleri (Afrika kökenli Amerikalıların oy hakkını kazanmaya yönelik mücadeleleri ve öncesindeki durum hakkında bkz. Dahl, 2006, ss. 19-20) bu bağlamda dikkate değerdir.

Demokrasinin kapsamının belirlenmesine ilişkin güçlükler rağmen, demokrasi tamamen içeriksiz bir sözcük değildir. Zira demokrasi kavramının anlamındaki belirsizlik herhangi bir anlamın demokrasiye uygun görülmesine neden olmamaktadır (Arblaster, 1999, s. 22). Bu bakımdan demokrasi kavramının temsil ettiği bir şey bulunmaktadır (Sartori, 2014, s. 23). Bu çerçevede çeşitli demokrasi kavramsallaştırmalarında ortak olan nokta, toplumun kamusal yaşamını düzenleyen kuralların yurttaşların görüşlerine dayanan bir karar oluşturma sürecinin ürünü olmasıdır (Weale, 1999, s. 43). Bu kapsamda özerk toplum niteliğinde bulunan demokratik topluluk,¹ üyelerinin kamusal yaşamın kapsamını tanımlayanlar da dahil olmak üzere kamusal yaşamlarının yasalarını karşılıklı olarak oluşturduğu topluma işaret etmektedir (Weale, 1999, ss.43, 62).

Ancak, toplum oluşturma dair tarihsel deneyim; insanların bedenleri, tecrübeleri, sınıfları gibi birçok farklılıkları dolayısıyla aralarında eksiksiz bir uyuşmanın yokluğuna işaret

¹ Özerklik, Autos (kendi) ve Nomos (yasa) kelimelerinin birleşiminden oluşan Yunanca aslı "otonomi"nin kelime anlamı itibarıyla, kendi yasasını koyma anlamına gelir. Demokratik topluluk, üyelerinin kolektif yaşamlarının yasalarını karşılıklı olarak oluşturduğu topluluğa işaret ettiğinden özerklik vasfını taşır (Weale, 1999, ss. 46, 62). Özerk toplum niteliğinde bulunan demokrasiler; özerk toplumun yasaların beşeri kökene dayandığı ve dolayısıyla insanlar tarafından yapılanın yine insanlar tarafından değiştirilebileceği kabulüne dayanır (Bauman, 2012, ss. 145-146). Özerk toplumlar ve yaderek toplumlar ayrımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bauman, 2012, s. 90-95, 145-146; Castoriadis, 1997, s. 4; Gauchet, 2013, ss. 214-226, 294-295.

etmektedir.² Bu durum, farklı görüşte olanlar yok sayılmadığı sürece toplumun tüm üyelerinin hiçbir zaman bir bütün olarak aynı fikirde olmaması şeklinde tezahür etmiştir. Böylece her düzen, her zaman olası bulunan diğer olanaklar karşısında bir dışlama hali olarak kurulmaktadır (Mouffe, 2013, s. 26). Bu bağlamda mevcut toplumsal yaşam, birtakım koşullarını benimsemeyen bazı üyelerine rağmen gerçekleşmekte ve bu kişiler bu koşullara tabi kılınmaktadır. Böylece iktidar olgusu, birleşme düşüncesinin içinde mevcut olarak (Coyle, 2010, s. 71) “toplumsal yapıya içkin” bir zorunluluk (Clastres, 2011, s. 20; ayrıca bkz. Mouffe, 2013, s.26) halinde ortaya çıkmaktadır. Toplum oluşun özüne dair bu kavrayış, halkın tüm bileşenlerinin hiçbir zaman tam bir karar birliği içerisinde olmadıkları gerçeğine dayanmaktadır. Bu gerçekler ışığında demokrasi, halkın kendiliğinden bir bütün olarak uyuşma içerisinde olması, dolayısıyla iktidar yokluğu anlamına gelmemektedir.³ Bir başka deyişle demokrasi, herhangi bir kişiyi toplum yaşamına kendini doğrudan ve sürekli olarak dayatma imkanından yoksun bırakmaktadır. Zira bu durumda aksi bir uygulama demokrasinin asgari içeriği ile uyuşmayacaktır. Böylece demokrasi kavramı, yurttaşların mevcut iktidarın eşit ortakları olmalarına yönelik temel bir yönelimi barındırmaktadır. Bu bakımdan siyasal eşitlik, demokrasinin içsel bir unsurunu teşkil etmektedir. Nitekim burjuvazinin siyasal taleplerinin yaşama geçirilmesini ifade eden burjuva devrimleri süreci, genel ve eşit oy hakkına yönelik 19. yüzyılda gerçekleşen siyasi hareketler, kadınların oy hakkı mücadeleleri gibi tarihsel örneklerde görüldüğü gibi demokratikleşme süreci yaşamlarının toplumsal koşullarını belirleyen kurallara ve dolayısıyla siyasi iktidara diğerleri gibi etki edebilme kapasitesine yönelik talepler ile ilerlemiştir.

Siyasal eşitlik, “*iktidar icrasına yönelik barışçıl rekabetin örgütlenmesi*” (Aron, 1997, s. 36’ dan aktaran Bensaïd, 2010, s. 28) olarak demokrasi ile de doğrudan ilişkilidir. Bu kapsamda siyasal eşitlik, demokrasinin barışçıl araçlarla iktidarı paylaşmaya dönük iddiasına işlerlik kazandıran bir unsur teşkil etmektedir. Zira demokrasi fikri, bireylerin uyuşmazlıklarını güç ile bastırmak veya karizmatik bir lidere güven içinde eritmek yerine barışçıl bir şekilde uzlaştırma dileğine dayanır (Letwin, 1989, s. 223). Demokrasi dışındaki yönetim biçimlerinde halkın çeşitli kesimleri, rejimden hoşnut olmadığı (temsili demokrasilerde) yöneticileri devirdiği ve gerektiğinde siyasal kuralları değiştirdiği bir devrim için ayaklanırken demokrasi, “devrim” in siyasal sürecin düzenli ve organize edilmiş bir parçası olacağı bir siyasal sistemin tasarımını ifade eder. Böylece hem kuralların hem de temsili demokrasilerde yöneticilerin halkı asgari düzeyde karmaşaya sürükleyecek ve en az maliyete neden olacak şekilde hızlıca değiştiği bir “devrim sistemi” nin hukuk sistemine eklenmesi sağlanmaya çalışılmaktadır (Hampton, 1994, ss. 32-33, 35). (Hukuki uygulamanın nihayetinde güç kullanımına dayanması ve meşru güç kullanımını dikkate alarak) Mümkün olduğunca şiddete dayanmayan bu siyaset vaadinin gerçekleşmesi; siyasal karşıtlığın, şiddete dayanmayan araçlarla ifade edilebilmesini ve siyasal kararlara etki edebilmesini sağlamak üzere demokratik sisteme dahil edilebilmesine bağlıdır ve bu bakımdan siyasal çatışmanın şiddete başvurmaksızın ifade edileceği ve uzlaştırılabileceği kanalların oluşturulmasını gerektirir.

Barışçıl siyasi yarışma vaadi olarak demokrasi halkın hiçbir unsurunun sistematik ve yapısal olarak siyasal sürecin dışında bırakılmamasını, yurttaşların iktidarın mümkün olduğunca⁴ eşit etki kapasitesine sahip ortakları olmalarını zorunlu kılmaktadır. Bu durumda demokraside iktidar mahalli, boş bir yer haline gelecek, işgal edilemeyecektir. Bu sahihsizlik; kurumsal aygıtın, kimsenin ve özellikle yöneticilerin iktidarı kendi amaçlarına tahsis etmelerini, kendileriyle birleştirmelerini engellemesi anlamına gelecektir (Lefort, 1988, s. 17). Bu kapsamda demokrasi, yönetenlerin yönetimlerinin

² Diğer yandan bir ölçüde Schmitt’i takip eden Mouffe’a göre her kimlik, “dış” ını kuran bir “öteki” algısına, bir başka deyişle “biz” in “kurucu dışsal” ı olarak “onlar” a dayanarak ilişkisel olarak kurulmakta, böylece kimliğin doğası uyuşmazlığı kaçınılmaz kılmaktadır. Ayrıntılı tartışma için bkz. Mouffe, 2013, ss. 23, 26-27.

³ Demokrasinin iktidar yokluğu anlamına gelmemesinin, herhangi bir iktidar yapısı ile örtüştüğü anlamına gelmediği açıktır.

⁴ Demokrasinin kendisi için zorunlu olan temel haklar sorunu dışarıda bırakılmıştır.

başlangıcındaki niyetleri "kamu yararı"na hizmet etme olsa bile, zaman içinde "kamu yararı" ile kendi iktidar ve ayrıcalıklarını sürdürmeyi özdeşleştirme eğiliminde olduklarına (Dahl, 2006, s. 5)⁵ yönelik tarihsel deneyim karşısında özerk toplumlar içinde gelişmiş tek çözüm olarak görünmektedir. Oysa örneğin totaliter bir rejimde kamusal alan, her şeyi yutarken iktidarı elinde bulunduran ve kullanan totaliter aygıtın mülkiyeti haline geldiğinden aslında hiç de kamusal nitelikte bulunmamaktadır (Castoriadis, 1997, s. 7). Benzer şekilde temsili modern bir demokraside belirli bir zamanda seçimi kazanmaktan aldığı güçle sonraki seçimin ve dolayısıyla iktidarın kaybı ihtimaline karşı farklı görüşleri ve bunların örgütlenmelerini, demokratik prosedür ve kurumları yok etmeye çalışan çoğunluk iktidarı yönetim pozisyonunda kendisini sabitlemeye çalışabilir. Demokratik iktidarın kullanımı ise periyodik yeniden dağıtım prosedürlerine tabidir ve ifade ve örgütlenme özgürlüğü, temsili demokrasilerde serbest ve adil seçimler gibi yerleşik kurullarla kontrol edilen yarışmanın çıktısını temsil eder (Lefort, 1988, s. 17). Dolayısıyla demokraside seçimlerle iktidara gelen yönetim, iktidar aygıtının sahibi değildir. Temsili modern demokrasilerde devletin egemenliği sürekli olsa da demokratik sayılmasını sağlayacak biçimde gerçekleştirilen bir seçimle iktidar aygıtının kullanımı kendisine meşru olarak tahsis edilen yönetimin bu yetkisi, yeniden halkın onayına sunulmak anlamında geçicidir. Bu şekilde demokratik kültür, adil ve serbest seçim usullerinin uygulanması sonrasında azınlık durumunda bulunan görüş veya topluluğun da gelecek seçimlerde daha geniş bir kitleyi barışçıl araçlarla ikna çabasına girmek üzere -bu çabanın sonuç vermesini olanaklı kılacak güvence ve mekanizmaların işler durumda bulunması şartıyla- seçimin sonuçlarını kabullenmesini gerektirecektir. Bu tür bir temsili demokratik kurumsallaşma içinde siyasal eşitlik, iktidara gelme imkanlarında eşitliği içerecektir.

Demokraside iktidar mahallinin sabitlenilemez oluşu, topluluğun siyasal aygıtına ayrıcalıklı erişimden faydalanan kalıtsal veya diğer herhangi bir tür kasta dayanan yönetici sınıf iddiasını dışlamaktadır. Bir başka deyişle demokrasi, siyasal karar alıcıların içinden belirleneceği ayrıcalıklı bir insan havuzunun varlığının reddine dayanmaktadır (Weale, 1999, s. 54). Dolayısıyla siyasal eşitlik anlayışı, sadece bazı insanların sahip olduğu belirli bir siyasal yönetme becerisinin varlığına dayanan düşünceye de karşı çıkar (Weale, 1999, ss. 54, 95-96). Bu bakımdan örneğin sıradan insanın siyasal kapasiteden yoksunluğu bakımından olmasa da tarihin yasalarının özel bilgisi olarak doğru siyasal bilginin toplandığı Leninist partiye dayalı yönetim anlayışı, demokrasi kavramı ile gerilim içerisinde bulunur (Dahl, 1993, ss. 63-64). Genel olarak otoriter rejimlerin ortaya koydukları tarihsel deneyim de bu rejimlerde yönetimin genel iyinin tek ve doğru koruyucuları olarak kendilerini meşrulaştırdıklarını göstermektedir (Dahl, 1993, s. 96). Fakat demokrasi, kamusal iyiye ilişkin herhangi bir kaynaktan doğan tartışılmaz bir bilginin (mutlak siyasal doğru hakkında bkz. Uygun, 2014, ss. 286-345) bulunmaması üzerine temellenir ve demokrasilerde toplumun kamusal yaşamını tanımlayan kural ve politikalar, bunların toplumun yurttaşlarının görüşlerine dayanmasını sağlayan bir karar oluşturma sürecinin ürünü olarak ortaya çıkarlar. Bu bakımdan siyasal eşitlik, kimsenin siyasal karar alımı için diğerlerinden *a priori* olarak daha ehil sayılmamasını ifade etmektedir (Weale, 1999, ss. 43, 62, 94-95). Bu kapsamda siyasal eşitliğin temelini, hiçbiri diğerinden daha uygun bir pozisyonda olmadığı için herhangi bir yurttaşın diğerini yönetemeyeğine ve her yurttaşın siyasal topluluğun karar alımı ve politika belirleme süreçlerine katkı sağlamaya diğeri kadar ehil olduğuna (Weale, 1999, s. 54, 95) ilişkin kabul oluşturur. Nihayetinde siyaset topluluk yaşamının düzenlenmesine ilişkindir ve insanlar farklılıklarından doğan ihtiyaçlarını belirlemede diğerlerine göre daha elverişli konumdadırlar.

Böylece siyasal eşitlik, her yurttaşın yurttaşların ortak yaşamının nasıl düzenleneceğine ilişkin yargıda bulunma kapasitesini diğerleriyle eşit koşullarda kullanarak kolektif kararlara yansıtma yetkili olması anlamına gelmektedir. Bu

⁵ Acton bu deneyimi, ünlü "İktidar yozlaştırır, mutlak iktidar mutlaka yozlaştırır" önermesiyle ifade etmiştir (aktaran Dahl, 2006, s. 5).

bakımdan diğer yurttaşların ve kurumların yurttaşın görüşlerini göz ardı etmeleri veya bu görüşlerin dikkate alınmasını isteğe bağlı veya takdiri olarak değerlendirmeleri siyasal eşitliğe aykırı olacaktır. Ancak elbette siyasal eşitlik, yurttaşlara isteklerinin kolektif kararı şekillendirmesinde eşit başarıyı garanti etmeyecektir (Wilson, 2019, s. 49, 59). Bu tür bir siyasal eşitlik kavrayışı, yurttaşların ortak yaşama ilişkin karar hakkında uyuşmazlık içinde bulunması halinde de siyasal eşitliğin gerçekleşebilir kılınacağını gösterir. Bu bakımdan yurttaşın kimi zaman isteği gerçekleşmese de görüşlerine saygı gösterilen siyasal eşitliğe dayalı bir siyasal ilişki biçimi ile ne düşündüğü veya istediği önemsenmediği için istediğini alamadığı bir siyasal ilişki biçimi arasında fark bulunmaktadır (Wilson, 2019, s. 59).

2.2. Siyasal Eşitliğin Kapsamı

Siyasal eşitliğin demokrasi ile yukarıda işaret edilen mantıksal ilişkisi, literatür içerisinde siyasal eşitliğin kapsamına ilişkin mutabakat bulunduğu anlamına gelmemektedir. Literatürde yaygın olarak ileri sürülen, çıktılar üzerinde eşit iktidarın dağıtımına yönelik görüş; siyasal eşitliği, demokratik kurumların yurttaşlara siyasal kararları etkilemek üzere eşit usuli fırsatlar sağlamak durumunda olması çerçevesinde tanımlamaktadır. Birebir örtüşmese de bu görüşün, her bir yurttaşın ifade ettiği siyasal tercihlerinin karar alım sürecinde eşit ağırlık veya etki sahibi olması şeklinde ileri sürüldüğü de görülmektedir (Beitz, 1989, ss. 4-5). Genel olarak eşit iktidar yaklaşımında siyasal eşitliğin belirlenmesinin temel ölçütünü oyların eşit değeri teşkil etmektedir. Bu kapsamda siyasal eşitliğin genellikle karar alım usulünde eşit ağırlıktaki oylar biçiminde bütün yurttaşlar arasında iktidarın katı eşitliğini gerektirdiği savunulmaktadır (Wilson, 2019, s. 75).

Eşit oy ile özdeşleştirilen eşit iktidarın dağıtımını vurgulayan yaklaşım öncelikle iktidar kavramından doğan bir müphemlikle maluldür. Zira iktidar kavramı müphem olduğu ölçüde eşit iktidar çeşitli ve hatta potansiyel olarak çatışan şekillerde yorumlanabilecektir (Beitz, 1989, ss. 7-8, 12). Bunun da ötesinde iktidar nihayetinde en genel ifadesiyle, bir ilişkiyi temsil eden soyut bir kavramdır. Weber'in tanımıyla bir iradenin ona karşı gelinmesi halinde dahi uygulanabilme imkanına işaret eden bir ilişkiyi ifade etmektedir (Kapani, 2001, s. 46; Beitz, 1989, s. 8). Bir ilişkinin eşit olarak dağıtılması ise fiiliyatta mümkün görünmemektedir. Diğer yandan eşit iktidar görüşü, somut eylem ve kararlar üzerindeki iktidarın dağıtımını kapsamında tek bir siyasi ana odaklanmakta, tek bir seçim veya yasama oylamasında eşit paydaki oyları vurgularken oyların çıktılara tercüme edildiği anı esas almaktadır. Ancak kolektif karar resmi oylama yanında resmi ve resmi olmayan kamusal gündem belirlenmesi, koalisyon inşası, temsil gibi birçok ayrı eylemi içererek uzun bir zamana yayılan siyasi bir süreci içermektedir. Bu koşullarda sürecin son aşamasında oyların eşitliği, süreç boyunca eşitliği garanti etmemektedir.⁶ Oysa yurttaşların eşit siyasi statüsünün kabulü, eşitliğin bütün bu sürece yaygın olmasını gerektirmektedir. Böylece siyasal eşitliğin amacı, yaşamlarının her anında yurttaşların eşit statülerini güvence altına alacak kurumların tanımlanması olmalıdır. Bu bakımdan demokratik bir anayasa kesitlerin ötesinde sürekli siyasal eşitlik amacını yansıtmalıdır (Wilson, 2019, s. 75-76, 79-80, 95). Öte yandan iktidarın eşit dağıtımını yaklaşımı, yurttaşların her zaman, başlangıçta tamamen şekillenmiş isteklere sahip olduklarını varsaymaktadır (Beitz, 1989, s. 12; Wilson, 2019, s. 79). Oysa tercihler, aracılığıyla ifade edildikleri kurumlardan bağımsız değerlerdir. Özellikle karar alımının nihai aşamasının öncesi için geçerli siyasal erişim sınırları yurttaşların görüşlerinin oluşmasında ve diğerlerinin görüşlerini etkileme çabalarında dayandıkları düşünme ve kamusal tartışma sürecine zarar verir (Beitz, 1989, s. 12-13). Böylece eşit iktidar yaklaşımının, iyi temsil ve iyi müzakerenin siyasal eşitlik için önemini göz ardı ettiği görülmektedir (Wilson, 2019, s. 76). Özellikle siyasal eşitliği eşit oy hakkı ile tüketen çeşidi ile eşit iktidar yaklaşımının

⁶ Aslında siyasi amaçlarla seçim bölgelerinin sınırlarının değiştirilmesi (Beitz, 1989, s. 8), az nüfusu seçim bölgesi (rotten-borough) ve diğer birçok tarihsel örnek (Wilson, 2019, ss. 77-78) dikkate alındığında eşit oyun karar alımının nihai aşamasında siyasal eşitliği sağlayabileceği de şüphelidir.

yetersizliği hakkında ayrıntılı tartışma için bkz. Wilson, 2019, ss. 77-94; Beitz, 1989, ss. 4-16.). Siyasal eşitliğin eşit dağıtım merkezli kavranışının bir örneği olarak eşit etki yaklaşımı bakımından ise kamusal kararların alınmasına yönelik etkiyi kavramın genişliği dikkate alındığında katı bir şekilde eşitlemenin resmi iktidarı eşitlemekten çok daha zor olduğu (Wilson, 2019, s. 93) ve bu şekilde anlaşılan siyasal eşitliği eşit oy temelinde ölçmenin çok daha yetersiz sayılması gerektiği belirtilmelidir.

Dağıtım temelli siyasal eşitlik kavrayışlarının eleştirisi üzerinden hareket eden Wilson ise farklı bir siyasal eşitlik yaklaşımı ortaya koymuştur. Bu yaklaşıma göre siyasal eşitlik, kolektif karar alımı kurum ve pratiklerinin siyasal sürece yaygın olarak bütün yurttaşların siyasal yargılarını uygun⁷ biçimde dikkate almasını gerektirmektedir. Bu kapsamdaki bir rejim veya anayasal düzen; yasa ve politikaların üretilmesi sürecinde, siyasal eşitler olarak statülerine uygun biçimde ve hak karşılığı olarak tüm yurttaşların görüşlerine tanıma ve dikkat ile yaklaşmalıdır. Bu tanıma kısmen kolektif kararların yurttaşların yargıları ile eksiksiz olarak bağlantılandırılmasından ve bu yargılara dayandırılmasından oluşmaktadır (Wilson, 2019, s. 96). Kolektif kararları yurttaşların görüşlerine dayandırma gerekliliği, yurttaşların görüşlerinin dikkate alınmasının rastlantısal veya yöneticilerin keyfiliğinin sonucu olmamasını temin etmektedir. Diğer yandan herkes için uygun dikkate alınma tüm yurttaşlar tarafından tanınmış ve bilinir olmalıdır (Wilson, 2019, s. 105). Uygun dikkate alma her yurttaşın dikkate alınmasını gerektirse ve içeriği bağlama göre değişecek olsa da iktidarın belirli bir dağıtımını gerektirmemektedir. Bunun yerine yurttaşlar siyasal karar alım aşamalarının çeşitliliğine uygun olarak dikkate alınmaya yönelik taleplere sahip olacaklardır (Wilson, 2019, ss. 110, 114-115). Bu tür bir yaklaşım, siyasal eşitliğin mevcut olup olmadığına yönelik ikili kesin sonuçların çıkarılmasının ötesinde siyasal eşitlik tartışmasını zenginleştirecek ve eşitlik vaadinin kapsamını genişletecek bir temel sağlamaktadır.

Literatür yanında demokrasi tecrübelerinde de siyasal eşitlik kavrayışı ve siyasal eşitliğin kurumsallaşması kapsamında tek tip bir uygulama söz konusu olmamıştır. Bu durum demokrasinin tarihselliği ile ilişkilidir. Zira siyasal eşitlik kabaca tüm topluma meşru biçimde dayatılacak siyasal kararların oluşturulmasında yurttaşların, eşit biçimde dikkate alınmalarını, bu kapsamda yetkilerinin eşitliğini veya siyasal konumlarının denkliğini⁸ ifade etmektedir. Bu gücün hukuki-siyasal gerekleri mevcut siyasal formasyon bağlamında şekillenecektir. Nihayetinde siyasal olan, eşitliğin nesnesini nitelendirmektedir. Dolayısıyla örneğin egemenlik kurgusuna dayalı bir siyasi yapı içerisinde siyasal eşitlik ile devlet şeklinde örgütlenmemiş bir siyasi topluluk kapsamında eşitlik kavrayışı farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Bunun da ötesinde, siyasal olarak eşit olacakları belirleyecek yurttaşlığın çerçevesi de siyasal eşitlik kavrayışını ve kapsamını ortaya koyacak temel unsurlardan birini teşkil edecektir. Bu bakımdan Antik Atina demokrasisinde siyasal eşitliğin ortaya konulması öncelikle siyasal eşitlikten faydalanan yurttaşların bu bağlamda statülerini belirleyen Antik Atina demokratik yapılanmasının açıklığa kavuşturulmasını, ardından siyasal olarak eşit oldukları kabul edilen insan topluluğunun kapsamının tespit edilmesini gerektirecektir.

3. Antik Atina Demokrasisinde Siyasal Eşitlik

3.1. Yurttaşların Siyasal Eşitliği

3.1.1. Yurttaşlar Topluluğu Olarak Antik Atina Demokrasisi

Antik siyaseti anlamak için; onun belki de en kalıcı ve ayırt edici katkısı olan, topluluk yaşamının idealleri ve amaçları hakkında eleştirel sorgulamaya, yani toplumsal yaşamı insani çabanın konusu olarak algılamaya dönük öz bilinçli kararlılığına dikkat çekilmelidir. Bu bağlamda Antik siyaset, iyi yaşam pratiğine yol gösterme ve yurttaşlığın

⁷ Wilson, özdeş olarak dikkate alma çağrısı ile karıştırılmaması için eşit yerine uygun sıfatını tercih etmiştir (Wilson, 2019, s. 111).

⁸ Örneğin kadınların siyasal eşitliğinin gereklerinin genel ve eşit oy hakkı gibi siyasi-hukuksal yetkilerde tüketilemeyecek olması, "konumların denkliği"nin de siyasal eşitlik kapsamına dahil edilmesini gerekli kılmıştır. Kadınların siyasal eşitliği kapsamındaki bu tartışma için bkz. Özdemir, 2019, ss. 609-624.

erdemlerini işleme çabası içinde siyasal düşünümSELLİKLE karakterize olmuştur (Hammer, 2009, s. 34). Bu kapsamda M.Ö. 5. yüzyılın ilk yarısında, Yunanlıların siyasal fikir ve kurumlarında dünyanın ve olanaklarının yeni bir anlaşılışı filizlenmiş, dünyanın bu yeni anlaşılışının sonucu olarak azlık yerine çokluk tarafından yönetilme düşüncesi ve pratiği tarihte ilk kez Antik Yunanlılarda ve daha belirgin olarak Atina polisinde ortaya çıkmıştır (Dahl, 1993, ss. 1, 15). *Demosun* statüsü ve gücü, birliğin yeni siyasal prensipleri tarafından kabilenin geleneksel ilkelerinin yerinden edilmesi ile yükselmeye başlamıştır (Wood, Wood; 1978, s. 15).

Atina demokratları, halkın iktidarının anlamını özgün bir kurumsal ve entelektüel vizyon içinde ifade etmişlerdir (Lane, 2014, s. 127). M.Ö. 4. yüzyıl itibarıyla Atina demokrasisinin merkezi organları olan Meclis, jüri mahkemeleri ve 500'ler Konseyi mülkiyet koşuluna bağlı olmaksızın tüm yurttaşlara açılmış bulunmaktaydı (Samons II, 2007, ss.5-6).⁹ Bu bakımdan insanlık tarihinde Atina'da yeni olan, yurttaşların, en yoksulları da dahil olmak üzere sıradan halkın, sadece kendilerine danışılmasının ötesinde genel olarak tüm yönetim güçlerini kontrol etme noktasına gelmiş olmalarıydı. Bunu; siyasal kararları mecliste oluşturarak, uyuşmazlıkları mahkemelerde yurttaşlar tarafından çözüme bağlayarak ve birçoğu halkın geniş bir kesimi arasında kura ile belirlenen yetkililerin icraatlarını tetkik ederek gerçekleştirmektedirler (Lane, 2014, s. 95).¹⁰ Bu bağlamda *demosun* Atinalılar için ilk anlamı meclis katılımcıları değil, "*Atina yurttaşlarının oluşturduğu bütün*" idi. Zira polisin kurumsal yapısına vücut veren tüm organlar, demokratik yapının temel bileşeni durumunda bulunmaktaydı (Ober, 1996, s. 117). Bu işlevler toplandığında görülmektedir ki, Atina demokrasisinde halk (*demos*) tam yetkili bir iktidar (*kratos*) kullanmaktaydı (Lane, 2014, s. 95).¹¹

"*Siyasi iktidara yabancılaşmamış halk kitlelerinin kontrolündeki yönetim biçimi olan*" (Özenç, 2014, s. 42) Atina demokrasisi, siyasal kararların kolektif olarak oluşturulduğu bir yönetim sistemi idi (Sartori, 2014, s. 350). Bu anlamda yönetim, yurttaş tarafından kendine yabancı, kendinden uzak bir iktidar olarak algılanmamaktaydı (Dahl, 1993, s. 21). Bu bakımdan yurttaşlar topluluğu olarak polisin ayrı bir siyasal aktör olarak karakterize edilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla egemenlik, özel bir kurumsal mevkide tezahür eden tek iktidar olarak tanımlanırsa Atina demokrasisi için anlamdan yoksun bir kavramdır (Ober, 1996, s. 120). Akal da Antik düşüncede modern anlamda devlet aygıtının tanınmadığına işaret eder. Zira "*Antik Respublica'da, siyasi mekanizmanın işlemesi için, yurttaşların özel irade ve güçlerini, karar almak ve uygulamak üzere biraraya getirmeleri gerektiğine inanılırdı. Oysa, monark, tahtında, bütünün billurlaştığı nokta, birliğin simgesidir; bütün adına, birlik adına karar alır ve uygular. Böylece, tüm parçaları kendisine bağlı bir aygıtı temsil eder: Devlet Benim.*" (2012, s. 52) Bu anlamda Atinalılar için "demokratik devlet" kavramı da anlamsız bir ifade durumunda olacaktır (Sartori, 2014, s. 341).

Atina polisinde siyasal eşitlikle karakterize olan siyasal katılım vurgusu özgürlüğün anlaşılışına da damgasını vurmuştur. Atina'da özgürlük, temelde kolektif iktidar kullanımına katılıma işaret etmekteydi. Zaten Atina polisi devlet olgusuna yabancı olduğundan özgürlüğün de devlet iktidarı karşısında anlamlandırılması mümkün değildi (Sartori, 2014, s. 356). Dolayısıyla Antik Yunan, devlet ve birey arasında kurulan bir ilişkiye işaret eden modern anlaşılışına benzer bir insan hakları kavramına sahip bulunmamaktaydı (Balot, 2006, s. 55).

Atina'da özgürlük, eşitlik ve güvenlik gibi çekirdek değerlerin, siyasetin günlük pratiği içinde yurttaşların katılımıyla hayata geçirileceği fikrine bağlılık söz konusuydu

⁹ Jüri mahkemelerinde yargıç olma koşulları arasında da servete ve statüye bağlı şartlara rastlanmamaktadır: "Yargıçlığa seçilecekler otuz yaşını geçmiş, devlete borçsuz ve yurttaşlık haklarına sahip olmalıdır." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 72).

¹⁰ "... Kleophon ..., tiyatro temsilcilerini izleyenlere iki obolos verilmesini [theoria] sağladı. Para bir süre için verildi, ama Paianialı Kallikrates miktarı üç obolosa çıkaracağını vaat ettiği halde ödemeleri tamamen durdurdu. Atinalılar bu ikisini daha sonra ölüme mahkûm ettiler. Halk yığınları aldatıldıkları zaman kendilerini kötü şeyler yapmaya özendirilenlere karşı kin besler." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 33).

¹¹ "Halk, meclis kararları ve halkın denetimi altındaki mahkemelerle her şeyi yönetir oldu. Bulenin yasama yetkisi bile halkın eline geçti. [Atinalılar] bu tercihlerinde haklı olmalı, çünkü az sayıdaki yetkili, para ve bağışlarla kalabalıklardan daha kolay yozlaşarak satın alınabilirler." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 47).

(Ober, 2005, s. 33). Zira Atina siyasal algısında insanın kendini hayvandan ayıran erdem ve niteliklere işaret eden yetkinliğe erişmesinin polis yaşamının parçası olmasına bağlı olduğu kabul edilmekteydi (Dahl, 1993, s. 17). Bu bağlamda Yunanlıların çoğu için siyasal faaliyet pozitif bir değere sahipti (Hansen, 1993, s. 314). İnsanların istek ve ihtiyaçlarının güdümünde yaşamalarına işaret eden bizzat yaşamın zorlaması, yani zorunluluğun hâkimiyeti ile karakterize olan hanenin tersine polis özgürlüğün alanını oluşturmaktaydı (Arendt, 2016, ss. 67-68). Bu bakımdan Atina demokrasisinin özgürlük yaklaşımında temel sezgi, siyasal eşitlikten vazgeçilmesi anının bir demokraside yaşamının sona erdiği, özgürlüğün derhal kaybedildiği ve doğrudan köleleştirilmenin gerçekleştiği an olduğudur. Bu yaklaşım, siyasal özgürlüğün diğerlerinin hayatlarının kapsamını dikte etme ve buna müdahale etme gücü sağlamak üzere herkese verilmesine değil, fakat yurttaşın diğerlerinin bu tür müdahalesinden katılım imkanları aracılığıyla korunmasına yöneliktir (Cartledge & Edge, 2009, s. 154). Bu çerçevede Atinanın siyasal ahlakında özgürlük, siyasal yaşama katılım çerçevesinde anlamlandırılırken insanla kastedilen yurttaş haline gelmekteydi (Sartori, 2014, s. 350).

Yurttaşlar bakımından genel olarak değerlendirildiğinde her ne kadar Atina demokrasisinin siyasal temellerini modern anlamında birey ve özgürlük kavramları oluşturmaya da yurttaşların alanlarının sınırsız müdahaleye tabi olmadığını tespit etmek mümkündür. Bu durum, yurttaşların sahip oldukları siyasal katılım imkânlarından ve katılım olanaklarının aktif biçimde kullanılmasından kaynaklanmaktadır (Özenç, 2014, s. 23). Aristoteles'in "Atinalıların Devleti" eserinde işaret ettiği şu örnek, yurttaşların bütünüyle güvencesiz bir yaşam sürmediklerini göstermektedir: "Bu adam idamını beklerken Alopeke demosundan Eumelides, hiçbir yurttaşın mahkeme kararı olmaksızın öldürülemeyeceğini söyleyerek onu celladın elinden kurtardı. Mahkemede yapılan yargılama sonunda Lysimakhos salıverildi." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 51). Öte yandan Platon'un dahi, eleştiriye tabi tutarken demokrasi içerisinde yurttaşların özgürlüklerinin genişliğine işaret ettiği dikkat çekmektedir (ca. M.Ö. 360/2010a, ss. 222-223). Nitekim ünlü cenaze konuşmasında Perikles de Atina demokrasisinde polisin işlerinin kolektif olarak yönetildiğine, yurttaşların kendi işleri konusunda ise keyfince tasarrufta bulduklarına işaret etmekteydi (Thukydies, M.Ö. 431/2015, s. 35). Atina'da bu çerçevedeki tabloyu Dahl'ın varsayımsal bir Atinalının konuşması olarak oluşturduğu şu pasaj ile ortaya koymak mümkündür: "Şimdi, yurttaşların ortak iyi uğrunda çaba göstermeleri için, demokratik bir polis'te, hepimizin birbirimize benzememiz veya kendimize özgü çıkarlarımızın olmaması yahut yaşamlarımızı polis'e adanmış olmamız gerekmez. Çünkü polis, yurttaşların tam anlamıyla bir yaşam sürdükleri ve her uyanma anında yurttaşlık görevleri için yapılan çağrıya tabi olmadıkları yer değilse, nedir? Bu Spartalıların tarzıdır. Bizim değil. Bir kentin ayakkabıcılara ve gemi yapımcılarına, marangozlara ve heykeltıraşlara, kırdı zeytin ağaçlıklarını yetiştiren çiftçilere ve kentte hastalarına bakan doktorlara ihtiyacı vardır. Her yurttaş, başkalarının amaçlamadığı bir şeyi amaç edinebilir. İçimizden birinin iyisi, o halde, tam anlamıyla bir diğerinin iyisi olmak zorunda değildir." (Dahl, 1993, ss. 18-19).

Yunan polisinde *res publica* ve *res privata* arasında açık bir ayrım bulunmasa da (Doğan, 2013, s. 35) Atina'daki durum, özel ve kamusal alan arasındaki çizginin modern demokrasilerin çoğundan farklı biçimde çizilmesinden ibaretti (Lane, 2014, s. 122). Atina'da özel alanın kamusal alanın hükmüne tabi olduğuna ve bu bakımdan güvenceli bir alan teşkil etmediğine yönelik eleştiriler bağlamında popüler örnek, Yunanca idiotes sözcüğüdür. Bu aşağılayıcı nitelikteki sözcük, kamusal yaşam yerine yalnız kendi işiyle, özel alanıyla ilgilenen, kaba, cahil, değersiz adam anlamına gelmekteydi (Sartori, 2014, s. 349). Ancak bu yaygın toplumsal algıya rağmen Atina'da yurttaşların Meclise, mahkemelere ve diğer kamusal faaliyetlere katılmaktan imtina etmelerinin hukuken mümkün bulunduğu unutulmamalıdır (Balot, 2006, s. 61). Ancak hayvanlardan farklı olarak insanın varlığının erdemini siyasetin içinde gerçekleştirebileceği kabul edilen yurttaş için siyaset, olağan bir eylem teşkil etmekteydi. Nitekim siyaset alanı, yurttaşın diğer yaşam alanlarından keskin biçimde ayrılmamıştı (Dahl, 1993, s. 21). Bu kapsamda Atinalılar, yaşamın toplumsal kuruluşuna katılımın önemini vurgulayarak tüm

yurttaşlara siyasal katılım yolunu açarken yurttaşlara özel yaşamlarını şekillendirme ve koruma fırsatını sağlamışlardı. Böylece özgürlük, onlar için ancak siyasal olarak gerçekleşecekti. Öte yandan kamusalılık da kaynağını tek tek yurttaşlardan alacaktı. Bu bağlamda Atina'da özgürlük kavrayışında, ortak olan ile özel olanın mesafelerini koruyarak birleştirildiği bir denge kurulmaya çalışıldığı görülmektedir (Rancière, 2007, s. 51). Böylece Atina demokrasisi liberal ve komüniteryen unsurların özgün bir alışımını ortaya koymaktadır (Balot, 2006, s. 62).

3.1.2. Atina Örgütlenmesinde Siyasal Eşitliğin Kurumsallaşması

Atina polisinde yurttaşların siyaseti belirleme ve düzenleme anlamında siyasal katılımının merkezi unsurlarından birini Meclis (*ekklesia*) oluşturmaktaydı. Demokratik veya demokratik olmayan çoğu Yunan rejiminde meclis bulunsa da Atina polisi bakımından dikkat çekici olan, Meclise katılımın yurttaşlar arasında servet veya statüye dayalı herhangi bir şekilde sınırlandırılmamış olmasıdır (Lane, 2014, s. 103). Muhtemelen çoğu yurttaş yaşamı boyunca bir kez bile Mecliste konuşmamışsa da (Lane, 2014, s. 105), Meclise katılan herkes konuşma ve oy kullanma hakkına sahipti (Hansen, 1993, s. 306). Ancak konuşanlar yol göstermeye çalıştıkları insanlar tarafından reddedilebileceklerini, cezalandırılacaklarını veya dışlanabileceklerini bilmekteydiler. Konuşmacılar verdikleri tavsiyelerden sorumluydular. Şöyle ki, tavsiyenin yasalara aykırı veya 4. yüzyıl için geçerli bir alternatif olarak polisin aleyhine olduğunu düşünen herhangi birinin girişimiyle konuşmacının muhtemel bir kovuşturmayla karşı karşıya kalması mümkündü. Meclis çokluğu ise oyları dolayısıyla sorumlu bulunmamaktaydı. Mahkeme üyeleri ise, el kaldırarak oy veren meclis mensuplarına göre daha da az hesap verir durumdaydı. Zira en geç M.Ö. 458'den itibaren halk mahkemelerinde gizli oy pusulaları ile oy kullanılmıştı (Lane, 2014, ss. 104-105).¹² Ayrıca Atina'da siyasal eşitlik anlayışının getirisi niteliğinde bulunan ve demokratik müzakerenin temeli olarak görülen belirli eşitlik kategorileri gelişmişti. Bunlardan biri eşit konuşma imkanı olarak *isegoria*,¹³ diğeri ise yasa önünde eşitliğe işaret eden *isonomia* idi (Balot, 2006, ss. 63-64; Sealey, 1976, s. 158'den aktaran Dahl, 1993, s. 16).

Atina demokrasisinde yurttaşların özellikle yoksul kesiminin siyasal katılım sürecine aktif bir biçimde dahil edilmesinde kura ve ücret sistemleri önemli rol oynamaktaydı. Ücret sistemi, Meclise katılımın maddi imkânlarının getirisi olarak boş zamana sahip olan yurttaşlarla sınırlandırılmaması adına ücretlendirilmeye başlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Her ne kadar paraya dayalı bir motivasyon sağlaması nedeniyle demokrasi eleştirilerinde hedef alınmış olsa da daima küçük miktarlarda gerçekleşen ücret sistemi ile yurttaşların meclise katılım nedeniyle uğradıkları kazanç kaybının telafisi sağlanmaktaydı (Arblaster, 1999, s. 36). Böylece ekonomik konumunun yarattığı boş zaman itibarıyla siyasal katılım bakımından avantajlı durumda bulunan yurttaş kesimi ile geçimini sağlamak için çalışması gereken ve bu bakımdan katılım için ayırdığı her zaman dilimi kendisine kazanç kaybı olarak yansıyan yurttaş kesimi arasında siyasal katılım olanakları bakımından eşitlik sağlanmaya çalışılmaktaydı.

Atina demokrasisi doruk noktasına ulaştığı Perikles döneminde tüm yurttaşların siyasal haklarını tanımakla kalmamış, öncesinde alt sınıflara kapalı olan polis görevlerini de yurttaşlara açmıştı. Bu dönemde uzmanlık gerektirmeyen memurlukların kura ile doldurulması yöntemi uygulanmaktaydı (Yalçınkaya, 2011, ss. 40-41): "*Askeri hazine saymanı, Deniz Birliği'nin hazinesinin saymanları ve su çeşmeleri sorumlusu dışındaki devlet yönetimiyle ilgili bütün makamlar kurayla dağıtılır. Bu makamların sahipleri Panathenaia Bayramı'nda el kaldırma yoluyla seçilerek bir sonraki bayrama kadar görevde kalırlar. Savaşla ilgili bütün askeri makamlar da aynı şekilde el kaldırılarak seçilir.*" (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013,

¹² "Bunun üzerine tellal: "İçerideki oy pusulası ilk konuşan taraf, içerideki oy pusulası da ikinci konuşan taraf içindir," açıklamasını yapar. Her yargıç, iki oy pusulasını, hangisinin dolu olduğunu gizleyecek şekilde tutarak geçerli pusulayı bakır küpe, geçersiz pusulayı ahşap küpe atar." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s.76).

¹³ Isegorianın konuşmacıyı konuşmanın olumsuz sonuçlarından koruyan bir hak olarak tesis edilmemiş olup her bir yurttaşın konuşma imkânına işaret eden bir kavram olduğu dikkati çekmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Chin-Yu Ginny Lu, 2017).

s.49; kurayla seçilen diğer görevliler için bkz. ss.57-62). Bu görevlerin kura ile dağıtımı ve yıllık rotasyona tabi olmaları, yolsuzluk ve ego tatminini önlemeye yardımcı olabilecekti. Bir yıllık süre için kura ile doldurulan görevler, servetin siyasal iktidara tahvili ve siyasal nüfuz veya tahakkümü amaç edinen herhangi biri için uygun ortam sağlayamayacaktı (Lane, 2014, s. 119).

Atinalıların birçok görevlinin belirlenmesi için uyguladıkları kura usulünün altında yatan, her bir yurttaşın herhangi bir kamusal göreve gelmeye doğuştan hakkının olduğu veya herkesin kamusal sorumlulukları üstlenme hususunda eşit kapasiteye sahip olduğu düşüncesi değildi. Yurttaşların, üstlenicileri kurayla belirlenen idari görevlerin işleyişlerini öğrenmelerine yetecek kadar yetkin oldukları varsayılmaktaydı (Lane, 2014, s. 119). Böylece mevkilerin rotasyona tabi olması, kararların tüm siyasal bünyenin müzakeresi sonrasında alınması, seçimler ve halk mahkemeleri gibi diğer prosedürlerle birlikte kura sistemi de uygun yeteneklerin kullanılmasını ve dolayısıyla siyasal eşitlik postülasının toplumun fiili gerçekliğine mümkün olduğunca yakın haline getirilmesini amaçlayan siyasal bir eğitim sürecinin, aktif bir *paideianın* parçası durumunda bulunmaktaydı. Bu bağlamda söz konusu prosedürler, demokratik rejimi var eden süreçlerin sadece araçları olarak değil birer "an"ı olarak kurumsallaştırılmışlardı (Castoriadis, 1997, s. 11).

Polisin siyasal işleyişi ve örgütlenmesinin dizaynı, yurttaşların siyasi ve idari görevlerinde içinde yer alacakları siyasal pratik sürecinde yetkinliklerini hem uygulamaya geçirecekleri hem de geliştirecekleri ve aynı zamanda kendi iyileri ile ortak iyiyi sentezleme olanağına sahip olacakları bir düzenek kurma çabasıyla şekillendirilmiş görünmektedir. Devrimden sonra muhtemelen Meclisin oyu ile, mevcut 139 köy ve kentsel muhit kendini yöneten topluluklar anlamına gelen *demeler* şeklinde örgütlenmişti. *Demelerin* eğitim açısından rolü büyük önem taşımaktaydı. Zira *demenin* kamusal işlerinin mensuplarının işbirliğiyle yürütülmesi, her Atinalıya karar alımına ilişkin siyasal alışkanlıkları öğretmekte veya üretmelerini sağlamaktaydı. Yerel ağlardan müteşekkil dinamik ve iyi entegre edilmiş bir ana ağa dayalı örgütlenme, bilginin yerel bir çerçevede değerli olduğu durumlarda yerel bilginin özgüllüğünü ve özerkliği koruyacaktı. Her *deme*, yerel kaynakların ve yerel olarak geliştirilmiş uzmanlığın etkin kullanımı ile yerel ihtiyaçlara ve acil durumlara cevap vermede serbest kalacaktı. Ancak bu sefer, tüm polisin çeşitli ve daha geniş kaynakları ile uzmanlığının, yerel çözümlerin yetersiz olduğu durumlarda mevcut olmasının güvencesi ile. Bu kapsamda örneğin sınır aşan akınlarla yüz yüze kalan sınır bölgelerinde bulunan *demeler* Atina'nın askeri gücünü yardıma çağırabilecekti (Ober, 2005, s. 36-37).

Demelerin özerk yönetiminden sonraki kurumsal aşama ise, *demelerin* temsil ettiği çok sayıda yerel ağın Atina yurttaşlığından oluşan ana ağa entegre edilmesi sorununun mevcut çözümünü yansıtmaktaydı (Ober, 2005, s. 37). Her *deme*, nüfusuna bağlı olarak üyelerinden bir veya daha fazlasını 500'ler Konseyinde kura aracılığıyla (Uygun, 2014, s. 26) görevlendirmekle yükümlüydü. Görüldüğü üzere 500'ler Konseyi temsili bir organ değildi ve üyelerinin "temsil ettikleri" çevrelerin menfaatlerine hizmet etmeleri beklenmezdi. Coğrafi olarak Atina'nın merkezinde konumlanmış bulunan Konsey, şehrin günlük idaresinin büyük bölümünden mesuldü. Ancak öncelikli sorumluluğu, Meclisin toplantıları için yasama önerilerini hazırlamak ve gündemi belirlemektir (Ober, 2005, ss. 37-38).

Deme mensupları arasından belirlenen 500 Konsey üyesi, tüm Atina polisinin bilgi kaynaklarının insan halinde cisimleşmesini ifade etmekteydi. Konsey içerisinde, *demelerin* mensuplarının taşıdıkları yerel bilgilerin bir bütün olarak polisin istifadesine sunulması öngörülmekteydi. Birçok kendini yöneten bölgesel ağın ana ağa kolayca ve pürüzsüz bir şekilde entegre edilebileceği yanılgısına düşmek mümkünse de, Atina'da entegrasyon sorunu detaylı bir kurumsal tasarım içerisinde inceliklerle çözülmeye çalışılmıştır. Çatışan bölgesel menfaatlerin Konseyde hüküm sürmesi entegre bir ağ yaratma amacını baltalayacağından Konsey sistemi, üyelerinin polisin farklı bölgelerinden gelenlerle günbegün bir arada çalışmalarını sağlamalıydı. Örneğin kıyı şeridindeki *demelerde*

yaşayan Konsey üyelerinin, diğer yerlerde yaşayanlara göre daha fazla ortak deneyimi paylaştıkları kıyıda gelen diğer üyelerin cazibesine kapılma gibi doğal bir eğilimleri bulunabilirdi (Ober, 2005, s. 37-38). Fakat “Herkesin iyisini arayabilmek için, yurttaşlar her birinin iyisini kavrayabilmeli”ydi (Dahl, 1993, s. 19).

Demokratik siyaset, içinde ortak iyinin ve bireysel çıkarın takibi arasındaki ilişkiye yönelik gerilimi barındıran bir siyasettir. Kuramda bu gerilim özellikle Rousseau ve Locke çizgisi arasındaki ayrışmada açığa çıkmıştır. Rousseau bireyin kendisini ancak ortak iyi siyasetine katılarak gerçekleştirebileceğini vurgularken Locke diğerleriyle rekabet halinde özel çıkarlarının peşinde koşarak gerçekleştireceğini kabul etmiştir. Ancak Çınar’ın işaret ettiği üzere “bireyin kendisini sadece özel alanda gerçekleştireceğini söylemek siyasal topluluğu; sadece siyasette gerçekleştireceğini söylemek ise bireyselliği ikincilleştirecektir.” Bu bakımdan demokratik siyaset “bireyselliği kaybetmeden toplumsallığı kuran ve koruyan bir siyaset” (Çınar, 2017, s. 213) olmalıdır. Atinalılar bu sorunu bir ölçüde¹⁴, Konseyin işlerinin çoğunun 50 üyeli takımlar (*prytaneis*) tarafından yerine getirilecek şekilde düzenlenmesi şeklinde çözüme kavuşturmuşlardır. Her takım, kurulan 10 grubun (*phylai*) birinden gelen üyelerden müteşekkildi. Her grup, Atina topraklarının farklı kesimlerinden birkaç *demedan* oluşmaktaydı. Kabaca, her grup nüfusunun üçte biri kıyı muhitlerinden, diğer üçte biri iç bölgelerden ve son kısım ise kentsel alanlardan gelen üyelerden müteşekkildi. Böylece her grup, kıyı kesiminin söz gelimi balıkçılık ve ticarete uzmanlaşmış yerlileri, tarımsal iç alanlardan çiftçileri ve kent merkezi muhitlerinden zanaatkarları kapsamaktaydı. Bu şekilde gruplar, farklı arkaplanlar ve beceriler yanında akrabalık, arkadaşlık ve komşuluğa dayanan farklı çevrelere sahip üyelerden çaprazlama biçimde oluşturulmaktaydı (Ober, 2005, s. 39). Bu çerçevede yurttaşlık erdemi, kamusal sorunlarda çıkarı yerine ortak iyiyi amaçlama yani polis in iyiliğine yüzünü dönme çerçevesinde anlaşılırmaktaydı (Dahl, 1993, s. 17).¹⁵

500’ler Konseyinin bir bütün olarak, polis in bilgi temelini temsil etmesi gibi, her 50 kişilik takım da yerelden gelen ve paylaşılan teknik ve sosyal bilgi topluluğu durumunda bulunmaktaydı. Konseydeki bir yıllık görevine başladığında her üye, Atina’nın çeşitli kesimlerinden gelen takım üyeleriyle yakın bir çalışma içinde bulunacak, sürekli konuşacak ve yılın yarısından fazlasında onlarla aynı odada uyuyacak ve yiyecekti. Konseyin başarısı, takım arkadaşlarıyla etkili bir şekilde çalışma kapasitesine doğrudan bağlı bulunmaktaydı. Bu, konuyla ilgili olduğunda bildiğini paylaşmasını ve daha uygun bilgiye sahip olduklarında diğerlerine riayet etmesini, bir başka deyişle müzakere kapasitesini gerektirecekti. Bu koşullarda her üye, bir takım içerisinde yakından ve işbirliği içerisinde çalışmanın değerini, aynı zamanda polis in çok farklı kesimlerinden gelen üyelere güvenmeyi öğrenmekteydi. Bu güven, üyeler hakkında şahsi bilgi geliştirmeye ve bağlı oldukları örgütün başarısı hakkında paylaşılan bir adanmışlığa dayanmaktaydı. Neticede Atinalılar hiçbir zaman bir yüz yüze toplum olmadıysa da yüz yüze toplum duygusuna sahiptirler. Hiçbir Atinalı, sınırlı bir orandan fazlasıyla tanışık olmasa da genel olarak Atinalıların profiline vakıf olmasını sağlayan bir kişisel temaslar ağının parçası durumundaydı (Ober, 2005, s. 39, 41).

Son adımda ise her Konsey üyesi bir yıllık hizmetin ardından *demesine* dönmekteydi (Ober, 2005, s. 39). *Demeye* dönmelerinin ardından eski Konsey üyeleri, makro düzeyde Atina yönetimi düzeyinde entegre olmuş bilginin yerel kaynağı haline gelmekteydiler. Böylece genel polis ağında üretilen ve deneyimlenen bilgi, *demelerin* yerel ölçeğinde yeniden üretilmekte ve toplumsal yaşamın bir parçası haline gelmekteydi.

Bu koşullarda Atina demokrasisine bir anayasanın ötesinde siyasal kültür olarak bakmak önemlidir. Demokrasilerde siyasal kurumlar önemsiz olduğundan değil. Ancak

¹⁴ Çözümün diğer bir parçasını ise agora aracılığıyla özel olanın kamusal olanla bağlantılandırılmasını sağlayan ve siyaseti kurumlarda tüketmeyen siyasi kültür oluşturmaktadır.

¹⁵ Bu anlayış, siyasal pratik içinde aile bağları veya arkadaşlığa dayanan hiziplerin bulunmadığı, hiziplerin muhaliflerini polisten uzaklaştırmak üzere, oy yoluyla sürgüne gönderme uygulamasına başvurmadan kaçındıkları, yurttaşların modern muadillerine kıyasla özel çıkarlarını önemli ölçüde daha az düşündükleri ve kendilerini ortak iyiyi adanmış oldukları (belki de böyledir, ancak bu yargı bulgularla desteklenmiş değildir) anlamına gelmemektedir (Dahl, 1993, ss. 25-26).

demokratik kurumlar çalışılırken biçimsel otoritenin somut bürokratik düğümleri olarak kurumlara yönelik ilginin bilgi teatisinin, medeni öğrenmenin ve kamusal eğitimin birbirine bağlanmış düğümleri olarak kurumlara bakmak suretiyle beslenmesi gerekmektedir (Ober, 2005, s. 31). Bu kapsamda Antik Atina'da siyasal eşitlik anlayışının temelini oluşturan ve Ober'e göre Atina modelini modern dönemde ilgiye değer kılan, bilginin demokratik kültür tarafından teşvik edilen dolaşımının ayırt edici motifidir (Ober, 2005, s. 33). Bu kapsamda bilginin dolaşım içerisinde ortaya çıkarıldığı görülmektedir.

Bilgi hakkında modern standart düşünüş, müzakereye dayalı olan pahasına teknik bilgiyi ayrıcalıklı kılar. Bu bağlamda "doğru bilgi" alanını sosyal pratikten ayırma ve uzmanlaşmaya bağlılık dikkat çeker. Modern düşünüşünde bilgi, uygun uzmanların iştirakinden edinilmekte ve yönetim süreçlerine katılım aracılığıyla siyasal pratik içerisinde öğrenilebilecek siyasal beceriden farklı bir şey olarak görülmektedir. Bu noktada Ober, insanların elbette içerisinde uçacakları uçakları yapacakların, doktorların, mimarların ve benzerlerinin uzman olmalarını isteyecekleri tespitini yaptıktan sonra bu durumun siyaset alanında uzman bilgisinin aynı derecede merkezi rol oynamasını öngören Platon'u takip etmemizi gerektirip gerektirmediği sorusunu ortaya atmaktadır (2005, s. 33-34). Atinalıların bu soruya cevabı hayır olmuştur.

Platon'un Protagoras diyalogunda da teslim ettiği gibi, Atinalılar çeşitli alanlarda teknik uzmanlığa saygı göstermişler, teknik konularda kolektif kararlar alırken uzmanlığa değer vermişler; ancak yönetimin teknik uzmanlığın üstün olması gereken bir alan olduğu konusunda ikna olmamışlardır.¹⁶ Böylece örneğin adalet meseleleri hakkında belli belirsiz de olsa hukuk uzmanlığını çağrıştıracak herhangi bir yola başvurmaksızın halk mahkemelerinde karar vermişlerdir. Bu çerçevede Atina'nın yargı, yürütme ve yasamaya ilişkin tüm kurumları, yurttaşların aktif katılımı etrafında yapılandırılmıştır. Bu insanların politik hizmetlerine yararlı bir uzmanlaşmamış bilgi gövdesi taşıyacakları, katılımları boyunca devamlı ve aktif bir bilgi teatisi süreciyle meşgul olacakları ve sistemin katılımcıları olarak hareketleri ve kararlarının diğerlerinin eğitimine katkı sunacağı varsayılmaktaydı (Ober, 2005, s. 34). Yurttaşların bu bağlamda eğitimi, erdemi ve erdemsizliği gözlemledikleri kamusal işlere katılımları içerisinde gerçekleşecekti (Balot, 2006, s. 53). Bu nedenlerle bazı özel hizmetler için geçerli olan belirli yaş koşulları dışında sisteme ayrıcalıklı bir giriş noktası oluşturulmamıştı (Ober, 2005, s. 34).

3.1.3. Agoradan Kurumlara Siyaset

Atina demokrasisi, tartışmaya dayalı bir anayasa teşkil etmekteydi (Hansen, 1993, s. 306). Bu bağlamda kamusal tartışma Atina'da siyasal eylem önünde engel olarak değil, "herhangi bir bilgece eylemin vazgeçilmez önkoşulu" olarak anlaşılmıştı (Dahl, 1993, s. 21). Diğer yandan müzakere sürecinin resmi kurumlarda tükenmiyor olması, Atina demokrasisinin dikkate değer bir özelliğini teşkil etmekteydi. Zira Atina'da siyasal yaşam; pazaryerinden spor tesisine, sempozyumlardan ziyafetlere dağılmış bulunmaktaydı (Lane, 2014, s. 109). Bu kapsamda pazar alanı ve buluşma noktasını kapsayan *agora*¹⁷, siyasal bilginin ve söylemin oluşturulmasında özellikle etkili bir işlev görmekteydi.

16 "Bütün öbür Yunanlılar gibi ben de, Atinalıların bilge kimseler olduklarına inanırım; oysa halk kurulu toplantılarında söz konusu bir inşaatsa mimarlara, gemi yapımıysa gemi yapımcılarına başvurduklarını, öğretilir ve öğrenilir her şey için de aynı şekilde davrandıklarını görüyorum. Ama meslekten olmayan biri öğüt vermeye kalkıştı mı, ne kadar güzel, zengin, soylu olursa olsun, iyi karşılanmak bir yana, bu öğüt verici tersine yuhalar karşısında kendiliğinden çekilene kadar ya da okçular tarafından kurul başkanının emriyle sürüklenip götürülene kadar alaya alınır, ısıklanır; işte mesleklerle ilgili görünen konularda böyle davranır Atinalılar. Ama tersine, sitenin yönetimiyle ilgili bir konu açıldı mı, ister dülger olsun, ister demirci, ayakkabıcı, tüccar, gemi sahibi; ister zengin olsun ister yoksul, ister soylu, herkesin düşüncesini söylemek için ayağa kalktığı görülür ve bu konuda hiçbir yerde öğrenim görmedikleri, hiçbir öğretmenden ders almadıkları halde, kimse öncekilere yapıldığı gibi öğüt vermeye kalkıştıkları için suçlamaz onları." (Platon, ca. M.Ö. 360/2010b, s. 402).

17 Oikos, agora ve ekklesia alanları arasındaki temel ayrım, olgusal düzeyde ve dilde yer almaktaydı, klasik çağ boyunca bu şekilde açık hale getirilmemişti (Castoriadis, 1997, s.7).

Çeşitlilikle karakterize olan¹⁸ *agora*, sözün “serbestçe dolaşıma çıktığı, değiş tokuş edildiği” (Yalçınkaya, 2011, s. 46) ve bu koşullarda ortak iyinin anlamının ve ona ulaşmak için ne yapılması gerektiğinin ortaya çıkarıldığı bir iletişim alanı teşkil etmekteydi. Bu kapsamda *agora*’nın hem diyalog ve uzlaşma hem de sürekli bir gerilim ve çekişme mekânı olarak pedagojik ve aydınlatıcı bir işlev görmesi beklenmekteydi: “*Burası, uyuşmaz çıkarların keskin kenarlarının köreltildiği, çelişkili baskıların dengelendiği, birbirleriyle çatışmalar ve uyumlu bir bütün oluştursunlar diye düşlerin ve arzuların kırılıp yoğrulduğu ve bir patlamaya yol açmasın diye ateşli bölgelerin soğutulduğu bir mekândı öncelikle*” (Bauman, 2012, ss. 97, 106-107). Böylece *agora*, siyasal karşıtlığın toplumsal yaşam içerisinde kendine ifade bularak şiddete başvuruya yol açmamasını güvence altına alacak bir iletişim alanı olarak işlev görmektedir. Bu süreçte özel ve kamusal arasında sürekli bir akış sağlanırken hane ve kolektif kararların alındığı alan birbiriyle bağlantılandırılmaktaydı. Bu çerçevede ortak olan ve özel olan arasında tasarlanan siyasal akış, Atina demokrasisinin bir yaşama biçimi olarak da kurulduğunun göstergelerinden birini teşkil etmekte; Atina’da iki rejim çeşidinin, yani siyasal düzenleme olarak *politeia* ile bir yaşama biçimi olarak *politeianın* karşılıklı olarak birbirini güçlendirdiği görülmektedir (Lane, 2014, s. 109).

3.1.4. Siyasal Eşitler Arasında Sosyal Eşitsizlik

Antik Atina demokrasi yurttaşların siyasal eşitliği üzerine inşa edilmişti. Ancak demokratik Atina’nın yurttaşı sadece siyasal eşitliğin norm olduğu bir siyasal sistem alanında değil, aynı zamanda eşitsizliğin mevcut olduğu bir sosyal matris içerisinde yaşamaktaydı. Mecliste, mahkemelerde ve Konseyde oy kullananlar siyasal eşitler olsalar da sosyal olarak eşitsiz durumda bulunmaktalardı (Ober, 1996, ss. 113-114). Bununla birlikte Atina yurttaşlarının sahip oldukları siyasal katılım imkânları, iktisadi eşitsizlikle siyasal eşitliğin bir arada bulunduğu, fakat yurttaşların sahip oldukları etkili siyasal katılım olanaklarının iktisadi eşitsizliğin ve bu eşitsizliğin siyasal tezahürlerinin bir ölçüde sınırlandırdığı bir durum yaratmıştı. *Demos*’un siyasal iktidarı, bir yurttaş olan en fakir yoksul dilenciye dahi anlamlı özgürlük ve eşitlik imkanları sunmuştu. Bu imkanlar, yurttaşların yurttaş olarak değerlerine yönelik saygısızlığın herhangi bir biçimine karşı kuvvetli bir duyarlılık geliştirmelerine ve birçoğunun bu tür zararların onarımına yönelik olarak hukuk sistemini kullanmaya istekli ve gayretli olmasına neden olmuştur (Lane, 2014, s. 109).

Mülk sahibi olmayanların da koşullarını taşımaları halinde yurttaşlık haklarından faydalanarak siyasal iktidara ortak olmaları, iktisadi konumunu siyasal alana yansıtma isteyen mülk sahibi sınıfın, kurumsal düzenlemeler aracılığıyla kontrol altında tutulmasını sağlamıştır. Bu anlamda yurttaşların eşit siyasal katılım olanakları, mülk sahibi sınıfın hakim pozisyonundan sınırsızca faydalanmasını engellemiştir (Özenç, 2014, s. 56). Sonuçta demokratik yönetimin yurttaşlara eşit biçimde dağıttığı siyasal kontrol aracılığıyla alt sınıf yurttaşlar geleneksel ekonomik sömürünün ağır vergi uygulaması, borç veya toprak köleliği gibi bazı biçimlerinden kendilerini koruyabilmişlerdir (Wood, 2008, s. 221). Böylece siyasal etkileri sayesinde yurttaşlar topluluğu, artık değer sömürüsünün önemli ölçüde köleler üzerinden yürütülmesini sağlamış, kendilerini ekonomik sömürünün kısmen dışında konumlandırma olanağı bulmuşlardır (Özenç, 2014, s. 43). Diğer yandan Atina sisteminde mülk sahipleri, sahiplikleri korunurken toplumsal faaliyetlerin yürütülmesi için geniş mali katkılardan oluşan sosyal yükümlülüklerle tabi kılınmışlardır (Canfora, 2010, s. 34).

Görüldüğü üzere Atina demokrasisi servet eşitsizliklerini sürdürse de servetten kaynaklanan gücün demokratik kontrolden bağımsız olarak sınırsız siyasal iktidara tahvil edilememesi hususunda kararlı bir tavır sergilemiştir. Zengin yurttaşlar, servetlerini halkın iktidarlarından yalıtarak herhangi bir şekilde nüfuz sağlamak için kullanamazlardı (Lane, 2014, s. 97). Zira siyasal işleyiş, doğrudan etki edilmesini güçleştirecek biçimde dağılmış bulunmaktaydı. Örneğin rüşvetle menfaat sağlamanın önünde kura veya ücret

18 Ancak çalışmak durumunda olan ve bu nedenle sınırlı boş zamana sahip olan yurttaşlarla diğerlerinin agorada tartışma ve söyleşilere katılmak bakımından aynı imkanlara sahip oldukları şüphelidir (Yalçınkaya, 2011, s. 46).

sistemi gibi engeller mevcuttu. Bu koşullarda her yurttaşın siyasal yaşama eşit katılımı dolayısıyla siyasal alanın ekonomik hiyerarşilerin doğrudan belirlediği bir alan olmaması, gündelik polis pratiğinde yurttaşlığın merkeze yerleşmesini olanaklı kılmıştı (Kartal, 2010, s. 16).

3.2. Yurttaşlığın Dışarısı

Antik Atina'da temel siyasal eşitsizlik, aralarında siyasal eşitliğin geçerli olduğu yurttaş kitlesinin belirlenmesi sürecinde ortaya çıkmaktaydı. Yurttaşlık, Atinalı özgür (Ayrıntılı bilgi için bkz. Yalçınkaya, 2011, ss. 43-44) erkeklerin sahip olabildikleri bir ayrıcalık durumundaydı.¹⁹ Bu kapsamda Atina'da yaşayan yabancılar (*metoikoslar*); zanaatkar, tüccar veya entelektüel olarak Atina'nın ekonomik ve kültürel yaşamında önemli bir rol oynamış olsalar da yurttaşlık yetkilerinden yoksun bırakılmışlardı (Dahl, 1993, s. 27). Köle olarak kabul edilmemelerine (Yalçınkaya, 2011, s. 43) ve mahkemeler de korunma sağlayan birtakım haklara sahip olmalarına (Dahl, 1993, s. 27) rağmen hukuksal özne sayılmadıkları ve kendi adlarına yurttaşlarla hukuki ilişkiler kuramadıkları gibi servetleri de polis tarafından her an el konulabilir durumdaydı. Köleler ise köle sahiplerinin yaşayan malı sayılmakta ve böylece "insan" olarak değerlendirilmemekteydi (Yalçınkaya, 2011, s. 43; kölelerin sahip oldukları güvenceler için bkz. Uygun, 2014, s. 86). Kadınlar ise bir yandan köle değilken ve hatta evin kölelerini çekip çevirirken bir tür efendiye benzerken, diğer yandan evin efendilerine bağımlı bulunmaktalardı. Çalışmak, evi yönetmek ve özellikle soyu üretmek en önemli işlevleri olarak kabul edildiğinden bir tür olarak insan varlığının sürdürülmesinin gerektirdiği zorunlulukla tanımlanan hane alanına, *oikosa* ait sayılmaktalardı (Yalçınkaya, 2011, s. 44). Kadınlar ve kölelerin karşıladığı insani zorunlulukların yurttaşların siyasi faaliyetleri için önemli bir temel sağladığı açıktır. Nitekim bu durumdan yola çıkan Held (1996, s. 23) ve Parkinson (1958, s. 173) gibi düşünürler, kölelik ve Atina demokrasisi arasında doğrudan bağlantı kurmuşlardır. Büyük ihtimalle her yurttaşın evinde düzeni sağlayan kadınlar bulunmakla birlikte, Atina'da bütün yurttaşların kölesi yoktu ve yurttaşlar bir bütün olarak çalışmayan bir sınıf teşkil etmemekteydi (Uygun, 2014, s. 85). Zaten aksi durumda ücret sistemi tamamen anlamsız bir uygulama haline gelirdi. Bu koşullarda özellikle yurttaşların siyasal faaliyetlere katılmalarını sağlayacak zaman ve temel ihtiyaçları bakımından kölelerin ve özellikle kadınların önemli bir kolaylaştırıcı rolü olsa da, demokratik sistemin yurttaşlıktan dışlananların emeği ile mümkün kılındığını söylemek de doğru olmayacaktır. Atina demokrasisi temel bir dışlamayı ve dışlananların emeğinin kullanımını içeriyorsa da köleci toplumlarda demokrasi norm değildir ve bu bakımdan Atina demokrasisi ile diğer köleci toplumlar arasındaki bu farkı göz ardı etmemek önemlidir.

Nihayetinde Atina polisinin yetişkin nüfusunun büyük bir kesimi yurttaşlıktan dışlanmıştı. Bu kesim, meclis toplantılarına katılarak kamusal kararların yapımına katılma veya kamusal görevleri yerine getirme gibi yollarla siyasal yaşama katılma imkanından yoksun bulunmaktaydı (Dahl, 1993, s. 26). Kesin bir rakam vermek mümkün olmasa da Atina nüfusunun genel olarak 300.000, yurttaş sayısının ise 30.000 ila 40.000 civarında olduğu kabul edilmektedir. Köleler nüfusun yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı (Uygun, 2014, s. 18). Tarih boyunca yurttaşlık dahil etme ve dışlama olarak iki zıt içerikle belirlenmişse de (Kartal, 2010, s. 11) Atina demokrasisi "yönetme hakkını azlıktan çokluğa aktarırken, 'çokluk' gerçekte bir azlık ve dışlanmış olanlar da gerçekte çokluktu." (Dahl, 1993, s.404).

4. Sonuç

İnsanlık tarihindeki ilk demokrasi rejimi, Antik Atina polisinde tecrübe edilmiştir. Bu tecrübe içinde Atinalılar toplumsal yaşamı insani düzenlemenin konusu olarak kabul

¹⁹ "Anne ve babası Atinalı olanlar yurttaş sayılır ve on sekiz yaşlarında Demotes [yurttaş] listelerine kaydedilirler." (Aristoteles, M.Ö. 328-322/2013, s. 47).

ederken siyasi düşünömselliği vurgulamışlar; toplumsal yaşam üzerine düşünme ve ortak yaşamı şekillendirme pratiğinin faili olarak *demosa* dayanarak azlık yerine çokluk tarafından düzenlenmeyi esas almışlardır. Bu süreçte *demosa* iktidarını yurttaşların siyasal eşitliğine dayalı özgün bir kurumsal tasarım içinde ortaya koymuşlardır. Polis merkezli organları olan Meclis, 500'ler Konseyi ve mahkemeler ile yerine getirilecek idari görevler kapsamında yurttaşlar yönetim güçlerini tamamen kontrol etmekteydi. Yurttaşlar siyasal kararları mecliste bir arada oluşturmakta, birçoğunun görevlisi kura ile belirlenen görevleri yerine getirmekte, mahkemelerde uyuşmazlıkları bir arada çözüme bağlamakta ve yetkililerin icraatlarını denetlemekteydi. Bu kapsamda yönetim faaliyeti, yurttaşlardan ayrılmış bir kurumsal aygıt tarafından değil, yurttaşlar tarafından kolektif olarak gerçekleştirilmekteydi. Bu çerçevede özgürlük de, devlet iktidarı karşısında değil, yurttaşların siyasal katılımı etrafında kavranmaktaydı. Atina demokrasisi; insanın tür olarak devamını sağlayan ihtiyaçlarını içeren zorunluluklar karşısında, polis özgürlüğün alanı olarak kabul edildiği bir paradigma içinde ortaya çıkmıştı. Bu paradigmaya uygun olarak özgürlüğün, siyasal pratik içinde gerçekleşeceği ve yurttaşların eşit katılım olanakları aracılığıyla korunacağı kabul edilmekteydi. Bu kapsamda siyasal eşitliğin kaybedildiği an, özgürlüğün kaybedildiği ana işaret etmekteydi. Zira siyasal eşitlik yokluğu bir diğerinin emrine tabi olmayı getireceğinden özgürlük yoksunluğu olarak tezahür edecekti.

Atina'da siyasal eşitliğe dayalı demokratik örgütlenmenin merkezi unsurlarından biri olan Meclis, bir danışma meclisinin çok ötesinde, yurttaşların servetlerine veya statülerine bağlı olmaksızın üyesi oldukları, hatta ücret sistemi ile fiili katılımlarının desteklendiği ve karşılıklı olarak toplumsal yaşamlarının kurallarını belirledikleri bir alandı. Örgütlenmenin diğer bir merkezi unsuru olan 500'ler Konseyi, kendini yöneten topluluklar olan *demelerden* kura yoluyla seçilen üyelerden oluşmakta ve incelikli çalışma usulleri ile farklı özellikteki bölgelerden gelerek farklı ihtiyaçları ve kaynakları temsil eden üyelerinin günbegün bir arada çalışmalarını sağlamaktaydı. Bu şekilde hedeflenen, Konseyin işleyişinde çatışan bölgesel menfaatlerin hakimiyeti tehlikesine karşı yurttaşların yüz yüze ortak iyiyi oluşturmaları ve yüzlerini ona dönmeleri idi. Diğer yandan siyasal pratik ne sadece Mecliste karar verme anı ne de diğer organlarda gerçekleştirilen faaliyetlerle sınırlandırılmıştı. Özellikle *agorada* gerçekleşen ve özel olanla siyasal karar alım anını birbirine bağlayan yurttaşlar arasındaki iletişim ve müzakere süreci dikkate alındığında Atina'da demokrasinin iktidarı belirli kişilere dağıtan bir anayasanın ötesinde, bir siyasal kültür ve yaşama biçimi teşkil ettiği görölmektedir.

Atina demokrasisinde sistemin her aşaması, yüz yüze, müzakereye ve yurttaşların siyasal pratiğine dayandırılmaktaydı. Yüz yüze, yurttaşın kendini diğer karşısında görmesini, tartmasını, törpülemesini veya görüşünü diğerine ilişkin bilgiyle genişletmesini sağlamakta; dolayısıyla ortak iyiyi, diğerleriyle eşit olarak müzakere sürecinde oluştururken diğerinin özgüllüğü, ihtiyaçları, istekleri ve düşünüşünün bilgisi ile tartmasına yönelmekteydi. Dolayısıyla yurttaşların kanaatleri, siyasal karar alım anına doğrudan yansiyacak belirli sabit görüşler olarak değil birçok durumda siyasal pratiğin tümü boyunca şekillenecek veya en azından sınanacak görüşler olarak kabul edilmişlerdi. Bu kapsamda siyasal eşitlik, her bir yurttaşın toplumun düzenlemesi hakkında en iyiyi bildiği, bir başka deyişe siyasetin bilgisine sahip birer uzman olduğu kabulünde temellenen bir tür doğal hak üzerinden tasarlanmamıştı. Aksine siyasetin ve ortak iyinin nihayetinde bu insanların içinde yaşayacakları ve yaşadıkları topluma ilişkin olduğu, onlar tarafından uygulanacağı ve sonuçlarına onlar tarafından katlanılacağı gerçeğinden yola çıkarak sıradan yurttaşlar tarafından müzakere içerisinde ortaya çıkarılmaları gerektiği düşünölmekteydi. Müzakere sürecinde oluşturulacak ilişki biçimleri ve siyasal alışkanlıklar da bu bakımdan dikkate değerd.

Ortak iyinin oluşturulması sürecinde hiçbir yurttaş diğerinin koşullarının farkındalığı bakımından ondan üstün olmadığından yurttaşların siyasal eşitler olmaları temel önemdedir. Ancak diğer yandan yurttaş kendi koşullarına dayanan görüşlerini siyasal eşiti olan diğer yurttaşlara dayatma olanağından yoksundur. Bu durumda

yurttaşın kendi koşullarının bilgisine sahip olması, ortak iyinin bu görüşlerin dayatılması şeklinde oluşturulması anlamına gelmeyecektir. Zira yurttaşın kendi koşullarına dayanan görüşlerinin diğer yurttaşları etkileyecek sonuçlarını öngörebilmesi bir ölçüde diğerlerinin koşullarının bilgisini gerektirmektedir ve bu bilgi kapsamında diğerleri daha elverişli konumda bulunmaktadır. Bu durumda Atina'da ortak iyinin siyasal kararların müzakereye dayanan bir siyasal pratik içinde oluşturulması önem taşımaktaydı. Bu bakımdan Atina demokrasisi hem yurttaşların kendi koşul, ihtiyaç ve taleplerinden soyutlaştırılmış bir ortak iyiye tabi kılındıkları bir siyasal kavrayış ve rejimden; hem de özel olanın kamusal alanı istila ettiği, tekil iyilerin diğerleriyle karşılaşarak tartılmadan, törpülenmeden ve dönüşmeden matematiksel hesaplarla siyasal kararlara tercüme edildiği, yurttaşların özel yaşamlarındaki serbestliklerini yaşamlarının toplumsal boyutu ve makro düzeydeki siyasal kararlar bakımından derin bir iktidarsızlık duygusu içinde tecrübe ettikleri bir demokrasi yaklaşımından farklıdır.

Atina'da incelikle örgütlenmiş siyasal eşitlik, servete ve statüye bağlı kılınmamış eşit siyasal katılım imkânları aracılığıyla yurttaşlar arasındaki iktisadi eşitsizliklerin yok edilmese de belirli ölçüde sınırlandırılmasını sağlamış olmasına rağmen derin bir siyasal eşitsizlikle bir arada bulunmaktaydı. Zira nüfusun önemli bir kesimini temsil eden kadınlar, köleler ve Atina'da yaşayan yabancılar yurttaşlıktan mahrum bırakılarak diğerinin yönetimine tabi kılınmıştı. Böylece Antik Atina demokrasisinde siyasal eşitlik bir yandan toplumun yetişkin üyelerinin önemli bir kısmını dışarıda bırakan derin bir eşitsizlikle malulken, diğer yandan siyasal sistemin yurttaşlar arasındaki işleyişinin etrafında incelikli bir biçimde örgütlendiği temel siyasal ilke durumunda bulunmaktaydı.

Kaynakça

- Akal, C. B. (2012). *İktidarın üç yüzü* (5. baskı). Dost Kitabevi Yayınları.
- Arblaster, A. (1999). *Demokrasi*. N. Yılmaz (Çev.). Doruk Yayınları.
- Arendt, H. (2016). *İnsanlık durumu* (8. baskı). B. S. Şener (Çev.). İletişim Yayınları. (Eserin özgün hali 1958'de yayımlanmıştır.)
- Aristoteles (2013). *Atinaluların devleti*. A. Çokona (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Eserin özgün hali M.Ö. 328-322 yılları arasında yazılmıştır.)
- Balot, R. K. (2006). *Greek political thought*. Blackwell Publishing.
- Bauman, Z. (2012). *Siyaset arayışı* (2. baskı). T. Birkan (Çev.). Metis Yayınları.
- Beitz, Charles R. (1989). *Political equality – An essay in democratic theory*. Princeton University Press.
- Bensaïd, D. (2010). Daimi skandal. İçinde E. Hazan (Ed.), *Demokrasi ne alemde?* (ss. 24-50). S. Kılıç (Çev.). Metis Yayınları.
- Bobbio, N. (1990). *Liberalism & democracy*. M. Ryle & K. Soper (Çev.). Verso.
- Brown, W. (2010). Artık hepimiz demokratız. İçinde E. Hazan (Ed.), *Demokrasi ne alemde?* (ss. 51-65). S. Kılıç (Çev.). Metis Yayınları.
- Butler, J. (2009). Evrenseli yeniden düzenlemek: Hegemonya ve biçimciliğin sınırları. İçinde *Olumsuzluk, hegemonya, evrensellik* (ss. 19-55). A. Fethi (Çev.). Hil Yayın.
- Canfora, L. (2010). *Avrupa'da demokrasi – Bir ideolojinin tarihi*. N. Domaniç & N. Avhan (Çev.). Literatür Yayıncılık.
- Cartledge, P. & Edge, M. (2009). Rights, individuals, and communities in Ancient Greece. İçinde R. K. Balot (Ed.), *A companion to Greek and Roman political thought* (ss. 149-163). Wiley-Blackwell.
- Castoriadis, C. (1997). Democracy as procedure and democracy as regime. D. A. Curtis (Çev.). *Constellations*, 4(1), 1-18.
- Çınar, M. (2017). Demokrasi. İçinde Y. Taşkın (Ed.), *Siyaset – Kavramlar, kurumlar, süreçler* (4. baskı, ss. 206-249). İletişim Yayınları.
- Clastres, P. (2011). *Devlete karşı toplum* (3. baskı). M. Sert & N. Demirtaş (Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Coyle, S. (2010). Legalism and modernity. *Australian Journal of Legal Philosophy*, (35), 55-84.
- Dahl, R. A. (2006). *On political equality*. Yale University Press.
- Dahl, R. A. (1993). *Demokrasi ve eleştirileri*. L. Köker (Çev.). Yetkin Basımevi.

- Doğan, İ. (2013). *Sivil toplum anlayışı ve siyasal sistemler* (Gözden geçirilmiş 3. baskı). Astana Yayınları.
- DuBois, E. C. (1998). *Woman suffrage and women's rights*. New York University Press.
- Gauchet, M. (2013). *Yurttaşını arayan demokrasi*. Z. Savaşçın (Çev.). İletişim Yayınları.
- Göze, A. (2011). *Siyasal düşünceler ve yönetimler* (Gözden geçirilmiş, yenilenmiş 13. bası). Beta Yayınları.
- Habermas, J. (2015). Kamusal Alan. İçinde Meral Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* (3. baskı, ss. 95-102). Hil Yayın.
- Hammer, D. (2009). What is politics in the Ancient World. In R. K. Balot (Ed.), *A companion to Greek and Roman political thought* (ss. 20-37). Wiley-Blackwell.
- Hampton, J. (1994). Democracy and the rule of law. *NOMOS*, (36), 13-44.
- Hansen, M. H. (1993). *The Athenian democracy in the age of Demosthenes – Structure, principles and ideology*. J. A. Crook (Çev.). Blackwell.
- Held, D. (1996). *Models of democracy* (2. baskı). Polity Press.
- Hobsbawm, E. (2013). *İmparatorluk çağı, 1875-1914* (5. baskı). V. Aslan (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2017). *Sermaye çağı, 1848-1875* (6. baskı). M. S. Şener (Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Huberman, L. (1995). *Feodal toplumdun yirminci yüzyıla* (3. baskı). M. Belge (Çev.). İletişim Yayınları.
- Kahan, A. S. (2003). *Liberalism in nineteenth-century Europe: The political culture of limited suffrage*. Palgrave Macmillan.
- Kapani, M. (2001). *Politika bilimine giriş* (13. baskı). Bilgi Yayinevi.
- Kartal, F. (2010). Dışlayıcı bir kurum olarak yurttaşlığın evrimi: Polis'ten küresel düzene. İçinde F. Kartal (Ed.), *Yurttaşlık tartışmaları – Yeni yaklaşımlar* (ss.11-55). Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Lane, M. (2014). *The birth of politics – Eight Greek and Roman political ideas and why they matter*. Princeton University Press.
- Lefort, C. (1988). *Democracy and political theory*. D. Macey (Çev.). Polity Press.
- Letwin, S. R. (1989). The morality of democracy and the rule of law. İçinde G. Brennan, L. E. Lomasky (Ed.). *Politics and process – New essays in democratic thought* (ss. 221-234). Cambridge University Press.
- Lu, C. G. (2017). *On misconceptions generated by translating parrhesia and isegoria as “freedom of speech”* (Master's thesis, The University of Arizona). Erişim: <https://repository.arizona.edu/handle/10150/625325>.
- Moore, B. (2011). *Diktatörlüğün ve demokrasinin toplumsal kökenleri – Çağdaş dünyanın yaratılmasında soylunun ve köylünün rolü*. Ş. Tekeli & A. Şenel (Çev.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Mouffe, C. (2013). *Siyasal üzerine* (2. baskı). M. Ratip (Çev.). İletişim Yayınları.
- Ober, J. (1996). The nature of Athenian democracy. İçinde *The Athenian Revolution – Essays on Ancient Greek democracy and political theory* (ss. 107-122). Princeton University Press.
- Ober, J. (2005). Classical Athenian democracy and democracy today. İçinde *Athenian legacies – Essays on the politics of going on together* (ss. 27-42). Princeton University Press.
- Özdemir, O. (2019). Siyasal liberalizmin kamusal-özel alan ayrımı karşısında kadınların demokratik katılımı sorunu. İçinde S. S. G. Alica & N. Basa (Ed.), *II. Uluslararası Kadın ve Hukuk Sempozyumu* (C. 1, ss. 609-624). Türkiye Barolar Birliği Yayını.
- Özenç, B. (2014). *Hukuk devleti- Kökenleri ve küreselleşme çağındaki işlevi*. İletişim Yayınları.
- Parkinson, C. N. (1958). *The evolution of political thought*. Houghton Mifflin Company.
- Paxton, P. & Hughes, M. M. (2014). *Women, politics, and power: A global perspective* (2. baskı). Sage Publications.
- Phillips, A. (1995). *Demokrasinin cinsiyeti*. A. Türker (Çev.). Metis Yayınları.
- Platon (2010a). *Devlet* (7. baskı). S. Eyuboğlu & M. A. Cimcoz (Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları. (Eserin özgün hali M.Ö. 360 civarında üretilmiştir.)
- Platon (2010b). *Diyaloglar* (7. baskı). T. Gökçöl (Çev.). Remzi Kitabevi. (Eserin özgün hali M.Ö. 360 civarında üretilmiştir.)
- Polanyi, K. (2014). *Büyük dönüşüm – Çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri* (12. baskı). A. Buğra (Çev.). İletişim Yayınları.
- Rancière, J. (2007). *Siyasalın kıyısında*. A. U. Kılıç (Çev.). Metis Yayınları.
- Samons II, L. J. (2007). Introduction: Athenian history and society in the age of Pericles. İçinde L. J. Samons II (Ed.), *The Cambridge companion to the age of Pericles* (ss. 1-23). Cambridge University Press.

- Sartori, G. (2014). *Demokrasi teorisine geri dönüş* (2. baskı). T. Karamustafaoğlu & M. Turhan (Çev.). Sentez Yayıncılık.
- Thukydies (2015). Perikles'in cenaze töreni söylevi. S. Y. Baydur (Çev.). İçinde M. Tunçay (Ed.), *Batı'da siyasal düşünceler tarihi – seçilmiş Yazılar – Eski ve Orta Çağlar* (4. baskı, ss. 33-41). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Eserin özgün hali M.Ö. 431'de üretilmiştir.)
- Uygun, O. (2014). *Demokrasi – Tarihsel, siyasal ve felsefi boyutlar* (2. baskı). On İki Levha Yayıncılık.
- Weale, A. (1999). *Democracy*. St. Martin's Press.
- Wilson, J. L. (2019). *Democratic equality*. Princeton University Press.
- Wood, E. M. & Wood, N. (1978). *Class ideology and Ancient political theory – Socrates, Plato, and Aristotle in social context*. Basil Blackwell.
- Wood, E. M. (2008). *Kapitalizm demokrasiye karşı – Tarihsel maddeciliğin yeniden yorumlanması*. Ş. Artan (Çev.). Yordam Kitap.
- Yalçınkaya, A. (2011). Yunan uygarlığı içinde polis ve siyaset. İçinde M. A. Ağaoğulları (Ed.), *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da siyasal düşünceler* (2. baskı, ss. 23-90). İletişim Yayınları.

Çıkar Çatışması: Yoktur.

Finansal Destek: Yoktur.

Etik Onay: Yoktur.

Yazar Katkısı: Omca Özdemir (%100)

Conflict of Interest: None.

Funding: None.

Ethical Approval: None.

Author Contributions: Omca Özdemir (100%)
